

نوژداری و نوژدار و پهوشا ساخله مییل ل باشووری کوردستانی ل سهرده می ئوسمانی

دەرگهلی) ئهوی پهرتووکهک ل سهر ئهقی زانستی ب زمانی فارسی نفیسی، ههروهسا موفتییی ئامیدییی (محمهد سعید) کو دهرمانیین هندهک جورین نه خوشییان به رههف دکرن. و ل گوندئ قومرییی ئهوا سهر ب دهقهره بهرواری بالاچه، کهسهک ب ناچی (محمهد بهگی کورئ سعید بهگی) دهرکهفت، ئهول ساللا ۱۷۵۰ئ هاتوو دونیایی، دهستههلی و هزرهکا تیژ د بیایئ نوژدارییییدا ههبوو، زیدهباری زانینا ئهوی یا بهرفرهه د دهرمانسازي و نیاسینا گیادهرماناندا. ههروهسا گرنگه ئامازهیی ب نوژدار (ئیسماعیل سلیمانیهی) بدهین، ئهوی ب زانینا نوژدارییا دهقهره خوه پازی نهبووی، بهلکو قهستا دهقهره ئورمییل ل ئیرانی کری و بو ماوهی ۱۰ سالان ل قوتابخانهییین ئهوی ئهوی خواندی و پهرتووکهک ئی نفیسی، تییدا بهحسی چهندين جوره دهرمانیین نهخهوشیان کر، و ل دهمئ زقرینی بوو نوژداری میرین ئامیدییی، نهخاسمه (میر ئیسماعیل پاشایی دووی ۱۸۳۶-۱۸۴۲ز)، و ژ بهر شارهزاییا خوه ناسناچی (حهکیم) وهگرتهبوو. ژ پهرتووکیین ئهوی د کاری خوهدا مفا ئی وهگرتهی و پاشی وهگرتهیه سهر زمانی عهرهیی؛ پهرتووکا (کفایة الطب) بوو، تییدا بهحسی گیاییین دهرمان و جورین نهخهوشییان و مفاييین ئهوان دهرمانان و شیوهیی بکارهینانا ئهوان کریه. و ژ قوتابیییین ئهوی (مهلا تهیب عهبدولعهزیز عهلی ئهفهندي)یه ژ گوندئ بالقوسی. ژ لایهکی دیشه ل سهردهمی ئیسماعیل پاشایی ئیکی مهلا محمهدی ئهرواسی دهرکهفتوو کو ل ساللا ۱۷۹۰ئ پهرتووکهک ل سهر نوژدارییا مللی ب زمانی کوردی نفیسی بوو.

گرنگیدانا ب زانستین نوژداریییین نوی ب تنن ب باژیریین مهزنین وهکو بهغدا و مووسل و بهسرافه یین تایهت نهبوون، بهلکو د ناف دهقهرین کوردنشین ژیدا، نوژدار و قوتابخانهییین نوژداری ههبوون و گرنگی ب بابهتن نوژداری و ساخله مییل ددان، وهکو: فیگرهها نوژداری و تهندروستکرین ل پایتهختی میرگهها بههدینان ل باژیرئ ئامیدییی د سهدی ۱۶ئ زایییندا. دیروکنقیس شهرفخانئ بهدلیسی د پهرتووکا خوهدا وینهیی ئهقی فیگرههی کیشایه و تییدا زانایهکی ب شاشکهکا سیی کو ل سهر بهرکهکا نهخشاندی روونشتییه، د وینهیدا دیاردبییت کو جهئ فیگرههی دکهفته نیزیکی شوورها دهرفه یا باژیری. ئهف فیگرهه وهکو نهخهوشخانهیهکا فیگراری بوو، لئ د ژیدهراندا چ پیزانین سهبارت ئهقی فیگرههی د سهردهمیین دویقدا بهچاقئ مه نهکهفتینه. ژ گرنگترین نوژداریین د میرگهها بههدیناندا دهرکهفتین؛ (یهحیا بهگ) بوو کو ئەندامهکی مالباتا میران بوو و ئهو د هونهرئ نوژدارییییدا خودان زانین و نفیسیین بوو، ههروهسا شارهزایی د بواری گیادهرمان و گول و کولیلکان و مفاييین ئهواندا ههبوو. و ژ گرنگترین زاناییین ژ فیگرهها ئامیدییی دهرچووین؛ (مهحمود ئهفهنديیی بههدینی) بوو کو زانایهکی بواری نوژدارییی بوو و ئهوهفدهمی میرئ بههدینان بههرامئ مهزن بوو (۱۷۵۹ز). سهبارت ئهوی (یاسین خهیروللاهی عومهری)، دبیزیت: «د هونهرئ نوژدارییییدا ئهو خودان زانینهکا بهرفرهه بوو و ئهوی شارهزاییهکا تهمام ل سهر گیا و کولیلکان و مفاييین ئهوان ههبوو». د میرگهها بههدیناندا، هندهک کهسین دی ههبوون کو د بواری نوژدارییییدا کار دکرن، وهکو (عهبدولرهحماني

”د ناک دهقەرین کوردنشین ژیدا، نوژدار و قوتابخانهیین نوژداری ههبوون و گرنگی ب بابهتی نوژداری و ساخلمیی ددان، وهکو: فیڤرگهها نوژداری و تهنروسکرنی ل پایتهختی میرگهها بههدینان باژیڤی ئامیدی د سدهیی ۱۶ی زاییندا“

۱۷ئ نقیسی، ئاماژه ب چهندین جوړین نهساخیان و دهرمانین تایهت ب چارهکرنا ئهوانقه کرهه و پتربیا ئهوان دهرمانان ژ گیا و بهرههمین گیانهوهران بوون ئهوین ل دهقەرین ئهوان بدهست دکهفتن، و ژ ئهقان دهرمانان؛ کولیکا بهیوونی بوو کو ژ بو ژانا مهعیدهیی دهاته بکارهینان و چهندین جوړین فیقییان ژ بو چارهکرنا قهزبوونی دهاته بکارهینان، و ژ بو چارهکرنا ههوانن برینان؛ ئهوان ههقیڤی ترشبووی بکار دهینا کو بو ماوهیی پژهکی یان پتر ددانا سر برینی داکو ژ رزین و کیفکوو بوونی بهیته پاراستن.

ژ لایهکی دیقه، ههروهک گهروکی بیانی (نیکهولت) د بیرهاتنین خوهدا دبیزیت: ل باژیڤین سلیمانی و پینجوبینی جوهری ب کارئ نوژداری و بهرههفکرنا دهرمان و قهخوارنن نوژداری رادبوون. د باژیڤین کورداندا نوژداران پیگههکا بلند ههبوو، میرین بابان ریز ل نوژداران دگرت و هاریکاریا ئهوان دکر، ژ نوژدارین ئهقی دهقهری دشین ئاماژهیی ب (بابا جانئ حهکیم) بدهین، ههروهسا ژ نوژدارین مللی هندک ناک ههنه، وهکو (کههرهه بهخش) کو نوژداری میر سلیمان پاشایی مهزن (۱۷۵۱-۱۷۵۶ز) بوو.

ژ لایهکی دیقه، سازی و دامهزراوین ئهرووپییان ژی خزمهتین نوژداری ل دهقەرین کوردنشین پیشکیش دکرن، بو نمونه (بابین دومنیکان)ی هه ژ سالا ۱۷۵۰ئ دهست ب بهلاقکرنا خزمهتین نوژداری ل دهقەرین چیاپی کر، د ئهقی چارچوو قهیدا نافودهنگی (باب بولدو سولدینی) بهلاف ببوو ئهوی ل سالا ۱۷۹۰ئ ل باژیڤی ئامیدی و زاخو کار دکر، ههروهسا (باب ریتور) ژ شاندى دومنیکانی ل گوندی مار یاقوو- قهشهفر- ئهوا دکهقیته باکووری پوژئاقایی دهوکی جههکی تایهت د دلی خهلی دهوکیدا ههبوو ژ بهر ئهوان خزمهتین د بیاقی ساخلمییدا پیشکیش کرین.

دیمهنک ژ فیڤرگهها نوژداریا ئامیدی ب دهستی شهرفخانی بهدلیس هاتیه کیشان

لئ سهبارت کوردین کوچهر ئهوان باوهری ب نقشتی و بازبهندان ههبوو و هه جوړهکی نهخهشییی ب سر ئهواندا هاتبایه، ئهوان نقشتی دروست دکرن. ئهوان باوهری ب نوژداران نهبوو و ل دویف شیرهتین ئهوان نهچوون، و دهمی نهخهشییه ل دهقهرکی یان ل زوممهکا ئهوان بهلاف ببا؛ ژ ئهوی دهقهری درهقین یان ژی بهرهف ئهوی جهی نهچوون، نهخاسمه نهخهشییین وهکو کولپرا و تاوونئ، لئ ئهوان خوه ژ ئیش و نهخهشییین دی نهپاراست! لئ سههرای ئهقی چهندي نوژداریا مللی (ئانکو حهکیمی) گرنگیهکا مهزن ل دهق کوردان ههبوو. د دهستنقیسا مهلا مهموودی بههدیندا ئهوا ل دووماهییین سدهیی

سه‌بارت ئیش و نه‌خه‌شیان ئه‌وین ل کوردستانێ به‌لاف دبوون، دکارین ئاماژه‌یی ب نه‌خه‌شییا تاعوونێ بدهین کول هه‌می ده‌قهرین ده‌وله‌تا ئوسمانی به‌لاف دبوو و هیشتا ویلایه‌ته‌ک ژێ قورتال نه‌بووی، ویلایه‌ته‌کا دی تووش دکر، و هه‌ک یاسین ئه‌لعومهری دیژیت، ل تاعوونا ۱۷۷۳ی پتربیا خه‌لکێ هه‌ولیرێ ژ ناچوون و ب تنێ هنده‌ک ژێ مان! ئه‌فه د ده‌مه‌کیدا کو خه‌لکێ میرگه‌ها بابان به‌ره‌ف شه‌فت و چیاان ره‌قین، هه‌روه‌سا میرین ئه‌وان ژێ به‌ره‌ف کویسه‌نجه‌قفه‌ ره‌قین، پشتی نه‌خه‌شی ل پایته‌ختی ئه‌وان (قه‌لا چوالان) به‌لاف بووی، و ئه‌وین ژ ئه‌قی نه‌خه‌شییی قورتال بووین، ب تنێ ۴۰٪ ژ سه‌رجه‌می دانشتیان بوون، و ژ به‌ر گرانییا نه‌خه‌شییی میرین بابان پلانی خوه‌ ژ بو‌ پشتی راوه‌ستیانا پێلا نه‌خه‌شییی راوه‌ستادن. زور پیدقییه ئاماژه‌یی ب کاریگه‌رییا تاعوونێ ل سه‌ر ژیا نا ب ده‌هان ژ هه‌زانقان و زانا و فه‌قیهان بدهین کو بوویه ئه‌گه‌ر پهدابوونا قاله‌هییه‌کا ره‌وشه‌نبیری و زانستی، وه‌ک موفتی و زانیی مه‌زن سبغه‌توللاه‌ی کوردی.

ئیک ژ سازیبین ساخله‌مییی رېقه‌به‌رییا که‌رتینی بوو، ل سالا ۱۸۵۳ی وه‌زاره‌تا دارایی رازی بوو کو جهه‌کی تابه‌ت ژ بو‌ که‌رتینی ل باژیر سلیمانینی به‌یته ده‌ستنیشانکر، داکو بیته رېگر هه‌مبه‌ر نه‌خه‌شییی قه‌گر و نوژداره‌کی ئوسترالی ب ناغی (وادش) بو‌ ئه‌قی کاری هاته‌ راسپاردن و مۆچه‌یی ۱۵۰۰ قرووشان د مه‌هه‌کیدا بو هاته‌ قه‌پرن. د سالنامه‌یا ویلایه‌تا به‌غدا یا ۱۸۹۲یدا هاتیه‌ کول سالا ۱۸۷۴ی (مامیا سان پیرو) کارمه‌ند و نوژداری که‌رتینا ساخله‌مییی ل لیویا سلیمانینی بوو، هه‌ژی گوتنییه‌ کو سلیمانینی ژبه‌رکول تنشتا وه‌لاتی ئیرانی بوو، له‌ورا به‌رده‌وام مه‌ترسییا قه‌گه‌هاستنا نه‌خه‌شییان ژ ئه‌قی وه‌لاتی بو‌ ویلایه‌تی عیراکی هه‌بوو، ئه‌وژی ب ریکا کاروانین بازرگانی یان ژ قه‌گه‌هاستنا تهرمین مریان ژ بو‌ قه‌شارتتا ئه‌وان ل جه‌ین پیروز ئه‌وین دکه‌فنه د ناف وه‌لاتی عیراکیدا.

ویلایه‌تا (موسول)
ل سه‌ر ده‌می
عوسمانینیان

ههروهسا ژ شوونوارین کۆمه‌لایه‌تییین تاعوونێ ل پشت خوه هیلاین، مرنا ب هزاران کهسان بوو، ههروهک ل سالین ۱۷۱۹-۱۸۸۰ئ میرگه‌ها به‌هدینان توشی ۴ پیلین تاعوونێ بوو و تیدا میرگه‌هی ریزه‌یه‌کا مه‌زن ژ ئاکنجییین خوه ژ ده‌ستدان، وهک عه‌شیره‌تا بلکی کو لقه‌کا عه‌شیره‌تا مه‌رنا سنیدیان بوو کو پتریا نه‌ندامین ئه‌وئ د ئه‌فان تاعووناندا ژ ناچوون.

ههروه‌سا کاربگه‌رییا نه‌خوه‌شیا کولیرایی ژ تاعوونێ کیمتر نه‌بوو کو بو ئه‌گه‌رئ ژ ناچوونا ب هزاران مرؤفان و مشه‌ختبوونین بکۆم ژ ئه‌گه‌رئ به‌لاقبوونا کولب و برسئ. ب کورتی پیشکه‌فتنا ساخله‌می و نوژدارییی ل ویلایه‌تین ئوسمانی ل عیراقئ ل گه‌ل ئه‌وئ پیشکه‌فتنا ل ده‌قه‌رین دی یین جیهانی نه‌خاسمه ئه‌ورپا- نه‌دهاته به‌راوردکرن.

”ل باژیرین سلیمانی و پینجیوینی جوھی ب کاری نوژداری و به‌ره‌ه‌فکرنا ده‌رمان و فه‌خوارنن نوژداری رادبوون. د باژیرین کورداندا نوژداران پیگه‌هه‌کا بلند هه‌بوو، میرین بابان ریز ل نوژداران دگرت“

■ ژیدهر :

۱. سالنامه ولایه بغداد ۱۸۹۲
۲. سالنامه ولایه الموصل ۱۳۱۰
۳. سالنامه ولایه الموصل ۱۳۱۲
۴. بشیر سعید عبدالرحمن، به‌دینان وعشارها دراسة تاریخیه ، ده‌وک : ۲۰۰۶
۵. جمال بابان ،بابان في التاريخ ومشاهير ابابانيين ، مطبعة الحوادث ، بغداد : ۱۹۹۳
۶. حسین ناظم بیک ، الامارة البابیة ، ترجمة شكور مصطفى ومحمد الملا عبد اکرم المدرس، آرییل: ۲۰۲۱
۷. شرف خان البدیسی ، شرفنامه في تاريخ الدول والامارات الكردية ، ترجمة محمد علي عوني ، ج ۲، دار الزمان ، دمشق : ۲۰۰۶
۸. عماد عبدالسلام رؤوف ، المعجم التاريخي لامارة به‌دینان ، مطبوعات الاکادیمیة الكردیة ، آرییل : ۲۰۱۱

۹. ----- ، دراسات وثائقية في تاريخ الكرد الحديث والمعاصر ، مديرية مطبعة الثقافة ، آرییل : ۲۰۰۸
۱۰. فرست مرعی ، حلقات مفقودة من تاريخ منطقة به‌دینان من خلال المصادر المسيحية واليهودية ، مجلة الحوار .
۱۱. کامیران عبدالصمد أحمد الدوسکی ، به‌دینان في أواخر العهد العثماني ۱۸۷۶ - ۱۹۱۴ ، مؤسسة موكرياني ، آرییل ۲۰۰۷ :
۱۲. کوفارا روکه ه ، زانابین ده فه را زاخو ۱۵۱۴ - ۱۸۴۲
۱۳. مصطفى مسعود الكتاني ، المساجد والمدارس والعلماء والمخطوطات في إمارة بادینان ، العمادیة ، مطبعة هاوار ، ده‌وک : ۲۰۱۰
۱۴. محسن أحمد عمر کورد وکوردستان عند الرحالة الفرنسيين في القرون ۱۷ و ۱۸ و ۱۹ الميلادية ، ترجمة حسیب حدید ، السلیمانیة : ۲۰۱۰
۱۵. المطران ديوتو سيوس نقاشة ، عناية الرحمن في هداية السريان ، دار مكتبة بيبلون ، جبیل : ۲۰۱۰
۱۶. نزار أيوب كلي وغانس وليد الجوادي ، مقدمة في تاريخ مدينة زاخو خلال العهد العثماني ۱۵۱۵ - ۱۹۱۸ ، زاخو : ۲۰۱۹
۱۷. هادي رشيد الجاوشي ، ترات آرییل التاريخي ، مطبعة جامعة الموصل ، الموصل : ۱۹۸۵
۱۸. ياسين بن خيرالله العمري ، غاية المرام في تاريخ محاسن بغداد ، دار الكتب العلمية ، القاهرة : ۲۰۱۳
۱۹. ----- ، زبدة الآثار الجلية في الحوادث الأرضية ، مطبعة الآداب ، النجف : ۱۹۷۵

